

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ВУДРО ВІЛЬСОНА У ДОПРЕЗИДЕНТСЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Вудро Вільсон (Woodrow Wilson) — визначна особистість і політичний діяч, президент Сполучених Штатів Америки. Людина, що увійшла до світової політичної історії як провідник держави (однієї з переможниць у Першій світовій війні) та автор відомих усьому світові «14 пунктів» про право націй на самовизначення. Під час свого президентства В. Вільсон здобув надзвичайну відомість, його ідеї мали не лише неабияку популярність у сучасників, а й справили відчутний вплив на загальносвітовий розвиток політичної думки і, власне, на перебіг міжнародних подій.

Проте не менш цікавими є погляди Вудро Вільсона, як політичні, так і історичні, у період його допрезидентського життя та діяльності. Відомо, що у часи президентства вони зазнали певних змін. Нижче ми спробуємо відповісти на питання: то ж які погляди й переконання висловлював В.Вільсон на період початку ХХ ст., а конкретніше — до 1913 р. коли він став президентом Сполучених Штатів Америки.

Шлях до президентства був у В.Вільсона пов'язаний з науково-викладацькою та адміністративною діяльністю. Основними віхами його цілеспрямованого шляху до президентства у США були: з 1885 по 1888 рр. — праця екстраординарним професором (associate professor) історії (з політичними науками) та політичної економії у Bryn Mawr College, а з 1888 по 1890 рр. — у Wesleyan University. З 1890 р. В. Вільсон працює вже професором юриспруденції та політекономії у Princeton College, який з 1896 р. стає університетом. На цій посаді він перебував до 1902 р., а у період з 1902 по 1910 рр. займав крісло президента Princeton University. Після завершення університетської праці В.Вільсон починає свою політичну кар'єру і вже через рік стає губернатором штату Нью-Джерсі (1911–1913). У 1913 р. Вудро Вільсон сягає вершини своєї політичної кар'єри, коли виборює президентство США. Посаду провідника однієї з наймогутніших держав світу він займав до 1921 року. З цього приводу ще 1883 р. В.Вільсон писав: «Професія, що її я обрав, — була політика, фах, до якого я пристав, — було право. Колись це був певний шлях і Конгрес досі ще заповнений юристами.

Я зайнявся цією працею, бо думав, що вона приведе мене до першої»¹. Як видно, обрана тактика політичної перемоги і стратегічний шлях до неї дали свої плідні наслідки й В.Вільсон домігся за допомогою них максимальних особистих результатів.

За час своєї науково-викладацької діяльності В.Вільсон видав низку праць і досліджень, основними з яких є «Congressional Government: A Study in Politics» (Boston, 1885), «The State: Elements of Historical and Practical Politics» (Boston, 1889), «Division and Reunion, 1829–1889» (New-York, 1893), «An Old Master and Other Political Essays» (New-York, 1893), «Mere Literature and Other Essays» (Boston, 1897), «A History of the American People» 5 vols (New-York, 1902), «Constitutional Government in the United States» (New-York, 1908).

Головними проблемами в них були питання американського державного політико-адміністративного та правового ладу, а також політичних свобод. Втім, за оцінками дослідників, у працях періоду до початку ХХ ст. В.Вільсон виступає як «провідник американського лібералізму»², проте одночасно пропагує американський «націоналізм і відсутність регіонального злопам'ятства», адже головним кістяком вільсонівської ідеології є його вітчизняні «націоналізм та регіональна злагода»³. Вудро Вільсон був уродженцем Півдня США, однак це не завадило йому написати 1880 р.: «Я не поступлюся нікому першістю в любові до Півдня, але саме тому, що я люблю Південь, я радію з провалу Конфедерації»⁴. Автор не поділяв претензій Півдня США на самовизначення й удержавлення. Аргументами такої позиції було переконання, що хоча й окремі нації мають право на самостійне державницьке життя, проте Південь та Північ США є однією національною спільнотою, а тому й повинні скласти єдину державу. Військова перемога Півночі над Південною Конфедерацією, на його думку, була зумовлена не лише мілітарною перевагою, а й тріумфом природних загальноамериканських прагнень та почуттів. Більш деталізовано він доводив згодом правильність таких переконань в історичній праці «Розподіл та воз'єднання», що вийшла друком 1893 року⁵.

Разом з тим, майбутній президент США не вважав, що тогочасний устрій американського суспільства й держави мав належний рівень. Недоліки американського політичного життя й їхні причини він намагався висвітлити у праці «Кабінетне правління в Сполучених Штатах», вказуючи на морально-організаційний занепад політичних партій у США. «Вісім слів складають суму сучас-

ної деградації наших політичних партій: немає провідників, немає принципів, немає партій», — заявляє автор. З цим безпосередньо пов'язувалася й федеративна ненатуральна побудова державного управління, що становить «повне відокремлення виконавчого та законодавчого органів». Саме це, на його думку, і «не відповідає справжньому духові тих англійських установ, характерним паростком яких є наше [американське — П.Г.-Н.] правління»⁶. В.Вільсон починає активно виступати за кабінетну державну систему правління англійського зразку та принцип партії народної більшості. «Треба йти за англійським прецедентом та світовою модою», — виголошує він у своїй післядипломній (аспірантській) роботі «Комітетне чи кабінетне правління» 1884 р., захищаючи переваги теорії англійського консерватизму⁷. В.Вільсон поділяє позиції лідера руху політичних реформ у Великобританії ХІХ ст. Джона Брайта, який став провідником ідеї «освіченого консерватизму» («enlightened conservatism»), що передбачала не лише плекання традицій, а й необхідність вагомих політико-суспільних змін державного організму. Разом з тим він не погоджується з переконаннями одного з провідників тогочасних американських націоналістів Джона В. Бурджесса (John W. Burgess), який виступав за повну централізацію США. В.Вільсон обстоював право кожного краю (штату) на самоуправління, наголошуючи у 1893 р., що «стейти або члени федерації — це справжні держави, хоча їхнє поле діяльності обмежене контролюючими суверенними повноваженнями держави, яка покладена понад ними»⁸. Деяко пізніше, 1910 р., він ще раз навів докази щодо незмінності федеративної будови американської держави, зазначаючи, що самоуправління в США необхідно «оновити шляхом його реорганізації», проте ні в якому разі не централізувати, бо «централізація — це не відродження»⁹. 1885 року В.Вільсон у своїй книзі «Конгресове правління» (яка була і його докторською дисертацією) глибоко та деталізовано викладає власне бачення англофільської кабінетної системи правління у США, згідно з якою влада мала зосереджуватися в руках комітетів Конгресу¹⁰. Проте вже через п'ятнадцять років він переоцінить свої погляди і визнає їх помилковими. За його словами, він зрозумів перевагу президентури як основної політичної установи Сполучених Штатів на прикладі й за допомогою аналізу президентства Г.Клівленда.

Наприкінці ХІХ ст. В.Вільсон зовсім не стояв на демократичних позиціях, в чому переконує його докторська дисертація. Вчений

вважав, що «загальне виборче право є постійним елементом слабкості», і твердження це було, на його думку, «беззаперечно вірним». Саме загальне виборче право, за твердженням В.Вільсона, ще з 1879 р., «наражає нас на багато небезпек, які в іншому випадку можливо було б оминути». Однак, він не підтримує й думки відомого американського державного теоретика доктора Т.Вулзи (Theodore D. Woolsey) з надмірним прагненням до «чистки виборчих округ від їхніх нетямущих елементів». Такі заходи, за висловом В.Вільсона, принизили б «принцип заснування, який вважається найбільшою претензією Америки на політичну славу, а саме на право кожної людини на голос в правлінні, під владою якого вона проживає»¹¹.

У цей час він захоплюється творчістю видатного англійського суспільствознавця, літературного критика і одного з засновників політичної психології Волтера Бейджота (Walter Bagehot), що проповідував ідеї провідництва, сильної особистості і часто уневажнював у своїх творах народну масу. Як зізнається в одному з листів (від 1884 р.) сам В.Вільсон, найбільше враження на нього справила праця В. Бейджота «The English Constitution» видана 1867 року¹². У своїй дисертаційній роботі В.Вільсон не схвалює розширення політичної демократії, його погляд на національні почуття американців фокусується у спектрі федерального правління без огляду на суспільно-господарські обставини. Він нарікає на американську політико-управлінську систему, заявляючи що Сенат США є «менш демократичним, ніж Палата Представників», який, однак, «не менш чутливий на свою остаточну підзвітність народів». Саме така щільна підзвітність платникам податків і є, на думку Вудро Вільсона, одним з лих американського політичного життя. Він стверджує, що Палата Представників постійно підлягає «спонуці до рабського послуху стосовно примх виборчих мас», що негативно сприяє державному розвитку США. Втім, за його словами, завдяки саме тому, що Сенат «майже цілком позбавлений» такої «рабської» залежності від громадськості, він нерідко рятує Америку від «необачної народної тиранії». В.Вільсон підсумовує, що у Штатах політичний лад є «обмеженою демократією» («a limited democracy»), однак і не закликає до її розширення¹³.

Пізніше, 1895 р., Вудро Вільсон позбавляється свого антидемократизму і вдається до переоцінки доробок В. Бейджота. Він зазначає, що В.Баджет не полюбає народні маси і вважає, що правління державою «можливе лише для небагатьох вишколених одиниць». Втім, незважаючи на те, що В.Вільсон вже не вбачав у цьому анг-

лійцеві конструктивного теоретика-державотворця і повною мірою демократа, він й надалі продовжував вважати його за свого вчителя та захоплюватися політико-психологічним вченням В.Баджета¹⁴. Поступово, залишаючи поза увагою «чисто спекулятивні» твори, В.Вільсон відходить від ортодоксальних позицій у дослідженні державотворчого процесу, на яких першопочатково стояв. За основу ним береться принцип практичного підходу у поєднанні з раніше нехтуваними питаннями суспільно-економічним та суспільно-психологічним, включно з впливом ірраціоналізму, емоцій, інстинктів тощо¹⁵. В.Вільсон стає на позиції типової англо-американської школи державотворення (Political Science) з її імперативним просуванням за поетапним і поступовим розгортанням політичної реальності, на протигагу тогочасній німецькій школі державної розбудови (Allgemeine Staatslehre) з її непередбачуваністю та авантюристією.

1889 р. з'являється перша англійська систематична праця порівняльного державознавства — «Держава». Написав її Вудро Вільсон. То був і його найбільший твір, де автор в оригінальному стилі опрацював головні здобутки тогочасного німецького порівняльного державознавства. У «Державі» В.Вільсон розглядає суспільство, власне політичне суспільство, як живий організм, в якому державна влада чи уряд — є лише його органом. Автор, спираючись на історичний екскурс у минуле, доводить, що основою державної влади є авторитет і сила, а уряд є ніщо інше як — «організована сила»¹⁶. Вихідним до всіх більших політичних утворень, їх «парником» чи розмножувачем, за В.Вільсоном, була первісна одиниця політичного суспільства — родина¹⁷.

Згідно з його теорією, суспільство пройшло шлях розвитку до держави у чотири етапи. На останньому етапі «провідники народу самі стали урядом і розвиток набув довершеності»¹⁸. Аналізуючи стан суспільно-політичних досліджень у США своєї епохи, В.Вільсон звертає увагу на те, що в них має місце «вичерпне знання законів, судових прецедентів, легальної та конституційної історії», однак відсутнє знання громадського чинника. Цю відсутність він характеризує, як «мовчазне незнання... людських прикмет та суспільних умовин, які роблять вигляд політики поза бібліотекою таким відмінним від її вигляду в тому ж закутку». Проте, на його думку, дослідник зобов'язаний вивчати суспільство усюди: «на вулиці..., в салоні, в клубі, в адміністративних конторах, громадських будинках, а також і в кулуарах законодавчих установ»¹⁹. Безперечно, це було прогресивним твердженням того часу.

Останнім періодом розвитку політичного суспільства, як вже зазначалося вище, В.Вільсон вважав етап, коли «провідники народу самі стали урядом». Його правовим оформленням є «конституційне правління» («Constitutional government»), «влада якого пристосувалася до інтересів свого народу та до підтримування індивідуальної свободи». Завдання такого правління — «привести активну, плануючу волю кожної частини державної влади до узгодженості з переважаючою народною думкою та потребою і таким чином зробити її безстороннім інструментом симетричного національного розвитку й, нарешті, аби надати діяльності органів державної влади, що сформовані під впливом громадської думки та пристосовані до загальної потреби, не лише стабільності, але й незнищимої ефективності»²⁰. Очевидно, що саме такі завдання ставив згодом перед собою В.Вільсон вже і як президент США у 1913–1921 рр., проте це вже є темою окремої розмови. Отже, саме за конституційного правління суспільство отримує політичну свободу.

Що ж розумів В.Вільсон на межі століть під «політичною свободою»? Перш за все, зазначимо, що на його переконання, зокрема на 1889 р., політичної свободи не може мати «незрілий народ»²¹. Це можна розцінити як твердження, що таку свободу не може мати національно й політично несвідомий народ, недержавовиборчий народ. І все ж, що є за визначенням майбутнього президента США, власне, «свобода»? У праці «Характер демократії у Сполучених Штатах» він, зокрема, зауважував: «Свобода — це не щось таке, що може бути утворене документом. Вона є органічним принципом, принципом життя, яке відновлює і саме відновлюється»²². Через рік він висловиться з цього приводу дещо інакше: «Свобода серед нас не є почуттям, але є продуктом досвіду; її походження не є раціоналістичне, але практичне»²³. Політична ж свобода — це право тих, хто підпорядковується владі, пристосувати її (владу) до власних потреб та інтересів. «Політична свобода полягає в кращому практичному погодженні — пристосуванні між владою правління та привілеєм індивіда», — зазначає В.Вільсон. При цьому він наголошує, що «свобода змінити таке погодження — так само важлива для не напруженості й прогресу справ та для задоволення громадянина, як і саме те (початкове) погодження»²⁴.

В цьому контексті американський політик, правник, історик, громадянин не може не висловити своєї думки і щодо самої демократії. Тут погляди В.Вільсона є оригінальними і небезпідставними. Він вбачає у політичному влаштуванні світу, цивілізованого

світу, дві форми демократії (на 1889 р.), а саме: «демократія інших народів, яка вирощена невдоволенням та заснована на революції» та «демократія або, швидше, народне правління англійської раси, що породжене поступовими обставинами та засноване на звичаї»²⁵. В.Вільсон піддає гострій критиці європейську демократію (при цьому не має на увазі Велика Британія та Швейцарія), яка «завжди діяла бунтівливо, як нищівна сила». Саме цим він пояснює нетривалість демократичних правничих форм у Європі. Європейська демократична думка (політична філософія) мала такі негативні риси, як «розпалені і помилкові амбіції», «радикальні, спекулятивні звички в політиці», а особливою вадою В.Вільсон вважав «готовність до експериментування формами державного правління». Серед окремих мислителів-європейців, найбільш негативну характеристику отримав від автора Жан Жак Руссо, якого було названо апостолом всього примхливого, нереального й того, що веде до помилок у політиці²⁶. Таке ставлення В.Вільсона до європейських революціонерів-демократів наклало свій відбиток і в основу оцінки ним особи Т.Джефферсона, який, на думку дослідника, «не був в усьому американцем, зважаючи на стиль французької філософії, що опанувала та послабила усю його думку»²⁷. Отже, В.Вільсон не сприймав європейського радикалізму та реформаторства XVIII та XIX століть.

Що ж кладе В.Вільсон в основу американської демократії XIX століття? Звичайно ж — англійську традицію, зрощену на американському ґрунті, яка не сприйняла «невгамовні, неспокійні сили європейської демократичної думки та анархічної бунтівливості, пересажені до нас [до США — П. Г.-Н.] еміграцією в такому бентежному обсязі». Саме «ті загальні, проте чужі нам, — стверджує далі автор, — сили демократії схильні позначитися негативно на наших саксонських звичаях у державному правлінні»²⁸. Вудро Вільсон відкидав деякі твердження про ідейний зв'язок американців як демократів (на противагу британцям) з французькими філософами-радикалами і стверджував, що американці були не більш ніж «прогресивними англійцями»²⁹. Якою ж була американська демократія? «Наша демократія не була комплексом доктрин; вона була фазою розвитку. Наша демократична держава не була витвором розвиненої теорії, але твором розвиненого звичаю. Вона не була утворена завдяки прагненням лише чи завдяки новій вірі, вона була побудована завдяки повільному звичаєві. Її процесом був досвід, її базою стала потреба; а її значення — це національна

органічна єдність та дійове життя, — зауважує Вільсон, — [...] демократія в Америці [...] і в англійських колоніях мала майже з самого початку справді органічне збільшення», в основі якого була «схильність, вишколена до самоуправління, практична здібність до публічних справ, звична тверезість і поміркованість об'єднаної акції»³⁰. Виходячи з таких висновків, майбутній президент зробився і палким противником еміграції до Штатів. Однак пізніше, у 1915 р., вже будучи президентом США, В. Вільсон все ж таки наклав вето на законопроект про обмеження еміграції (Burnett bill), незважаючи на те, що за ухвалення законопроекту виступав ряд видатних американських соціологів та Американська федерація праці.

Який же вихід був для покращання американського суспільства й держави? Яким вбачав його на той час В. Вільсон? Хоча майбутній президент країни й вважав що «справжнє джерело сил в суспільстві — це його низи», як було мовлено ним 1911 р.³¹, проте задля цього слід було б значно посилити політичну освіту маси. Крім того, захоплюючись ідеєю «багатолюдного монарха», він говорив про необхідність його навчання та умовлювання, тобто про необхідність створення широкої громадської думки щоб проводити суспільно-політичні реформи³². Другою потребою Америки, за В. Вільсоном, була активізація політичної рухливості тих, хто вважав за необхідне збереження досвіду й традицій минулого. Саме такі вишколені особистості, віддані справі та наділені великими повноваженнями мусили взяти на себе провід державою і масами й стати на чолі вирішення тих проблем, що постали у США наприкінці XIX — початку XX століть. «Ці проблеми, — зауважував В. Вільсон, — є в основному проблемами організації та провідництва... Така демократія як наша, широка й різноманітна, мусить бути керована, її величезні здібності мусять бути вишколюваними та спрямовуваними. Провід не може належати до маси»³³.

Основним же недоліком американської державної системи, на його думку, була занотована федеральною конституцією Сполучених Штатів нестиковка органів державної влади. Внаслідок цього занадто механічного підходу до, і без того дефективної, системи взаємного контролю владних закладів та їхнього взаєморівноваження (checks and balances), американське суспільство знаходиться у кризовому стані. Вільсонів біограф А. Лінк (Arthur S. Link), аналізуючи теорію суспільно-державної реформи у США, яку виклав майбутній президент, підсумовує, що «політичну теорію Вільсона простромлює незвичний для американської політичної філософії дух реакції

проти формального і механічного та прямування до людяного і суспільного»³⁴. Його талант і освіченість створили оригінальне поєднання практичних висновків з недоліків державної системи США із розвитком світової наукової думки. Роз'єднаність (незистікування) органів державної влади Сполучених Штатів були, на думку В.Вільсона, наслідком також й непотрібного перенесення на суспільство механістичної «теорії Всесвіту» Ньютона та впливу на світову політику недосвідченого у практиці Монтеск'є, хоча й у Конституції США вплив останнього було мінімізовано фахівцями. Вихід передбачався лише в необхідності справжнього реформування керівної системи в державі з метою посилення співпраці і взаємозв'язку між органами державної влади в США та реального збільшення впливу та повноважень федерального президента країни³⁵. Не відмовився від подібних поглядів згодом і Вільсон-президент, який, невдовзі, а саме у 1916 р., не раз висловлював такі думки³⁶.

Було б невірним, однак, вважати В.Вільсона за політика, що прагнув бачити американську державну систему як чіткий запрограмований прилад. З цього приводу він ще 1887 р. писав: «Ми не хотіли б мати історію Пруссії заради опанування адміністративної майстерності Пруссії. Краще бути не вишколеним і вільним, ніж бути сервільним і методичним. Все ж таки не можна заперечувати, що ще краще було б бути водночас вільним у поглядах і майстерним у практиці»³⁷. Просто і досконало. Мета — універсалізм без надмірностей, але з простором для розвитку, для поступу вперед із збереженням коштовних здобутків минулого. Історики і політологи ще довгий час визначатимуть, до якої ідеологічної концепції належали погляди Вудро Вільсона. Чи був він «провідником американського лібералізму»³⁸, як стверджують деякі дослідники його розумової спадщини, чи він належить до «нової націоналістичної школи американських істориків», як стверджують інші³⁹. Ми ж зі свого боку вважаємо, що В.Вільсон був яскравим представником нового американського націоналістичного прогресивного консерватизму (поступовий консерватор націоналістичної течії). Проте за будь-яких оцінок беззаперечним є те, що Вудро Вільсон був, перш за все, патріотом своєї Батьківщини і засновником нової вільсонівської школи політичної й історичної думки та проводу в США, яка справила вагомий вплив на розвиток світового політичного мислення свого буремного часу.

¹ *Ray Stannard Baker. Woodrow Wilson. Life and Letters. — Vol. I. — Garden City, New-York, 1927–1939. — P. 109.*

² *E. M. Hugh-Jones*. Woodrow Wilson and American Liberalism. — London, 1947. — P. 7.

³ *Thomas J. Pressly*. Americans Interpret Their Civil War. — Princeton, N. J., 1954. — P. 171, 166.

⁴ *Woodrow Wilson*. John Bright. Public Papers // The Public Papers of Woodrow Wilson, College and State ed by Ray Stannard Baker and William E. Dodd. — Vol. 1. — New-York, 1925. — P. 56.

⁵ *Woodrow Wilson*. Division and Reunion, 1829–1889. — New-York, 1893. — P. 4.

⁶ *Woodrow Wilson*. Cabinet Government in the United States // Public Papers. — Vol. 1. — P. 37, 40–41.

⁷ *Woodrow Wilson*. Committee ore Cabinet Government // Public Papers. — Vol. 1. — P. 109, 112–113, 129.

⁸ *Woodrow Wilson*. Political Sovereignty. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 94.

⁹ *Charles E. Merriam*. American Political Ideas. — New-York, 1920. — P. 239.

¹⁰ *Woodrow Wilson*. Congressional Government. — New-York, 1956. — P. 22.

¹¹ *Woodrow Wilson*. Cabinet Government in the United States. — New-York, 1879. — P. 19–20.

¹² *Ray Stannard Baker*. Woodrow Wilson. Life and Letters. — Vol. I. — Garden City, New-York, 1927–1939. — P. 213–214.

¹³ *Woodrow Wilson*. Congressional Government. — Boston, 1885. — P. 224, 226–227.

¹⁴ *Woodrow Wilson*. A Literary Politician. Mere Literature and Other Political Essays. — Boston, 1896. — P. 89, 96, 99–100.

¹⁵ *Woodrow Wilson*. The Study of Politics. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 35.

¹⁶ *Woodrow Wilson*. The State: Elements of Historical and Practical Politics. — Boston, 1889. — P. 660, 553.

¹⁷ *Ibidem*. — P. 17.

¹⁸ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 28.

¹⁹ *Woodrow Wilson*. The Study of Politics. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 35–36, 42.

²⁰ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 2, 14.

²¹ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 116.

²² *Ibidem*. — P. 115–116.

²³ *Woodrow Wilson*. A Calendar of Great Americans. Mere Literature and Other Essays. — Boston, 1896. — P. 198.

²⁴ *Woodrow Wilson*. Constititutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 4–5.

- ²⁵ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 120.
- ²⁶ *Ibiden*. — P. 114–115, 127, 102.
- ²⁷ *Woodrow Wilson*. A Calendar of Great Americans. Mere Literature and Other Essays. — Boston, 1896. — P. 197.
- ²⁸ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 122, 127–128.
- ²⁹ *Ibiden*. — P. 99–100.
- ³⁰ *Ibiden*. — P. 114–116.
- ³¹ *Saul K. Padover*. Wilson's Ideals. — Washington. D. C., 1942. — P. 18.
- ³² *Woodrow Wilson*. The Study of Administration // Political Science Quarterly. — Vol. 2. — Boston, 1887. — P. 207–208.
- ³³ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 134.
- ³⁴ *Arthur S. Link*. The Progressive. The Greatness of Woodrow Wilson, ed. By E. B. Elson. — New-York, 1956. — P. 149.
- ³⁵ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 54–59.
- ³⁶ *Saul K. Padover*. Wilson's Ideals. — Washington D. S., 1942. — P. 28–29.
- ³⁷ *Woodrow Wilson*. The Study of Administration. Political Science Quarterly. — Vol. 2. — Boston, 1887. — P. 207.
- ³⁸ *E. M. Hugh-Jones*. Woodrow Wilson and American Liberalism. — London, 1947. — P. 7.
- ³⁹ *H. Hale Bellot*. Woodrow Wilson. — London, 1955. — P. 4.